

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2004

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. JEAN-PIERRE SODINI

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

(ΑΝΑΓΝΩΣΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟ κ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑ)

Ὁ καθηγητὴς κ. Jean-Pierre Sodini, μαθητὴς τοῦ διαπρεποῦς βυζαντινολόγου P. Lemerle, εἶναι καὶ αὐτὸς ἓνας ἐξέχων ἱστορικὸς τῆς βυζαντινῆς τέχνης σὲ ὅλες τῆς τις ἐκδηλώσεις, ἀλλὰ καὶ τῆς φιλολογίας, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ μελέτη του γιὰ τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο. Τῆ θέση αὐτὴ κατέκτησε χάρις στὴν πλούσια ἀνασκαφικὴ του ἐμπειρία σὲ παλαιοχριστιανικοὺς καὶ βυζαντινοὺς χώρους καὶ μνημεῖα στὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἀλβανία, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ Συρία, χάρις στὶς δημοσιεύσεις του, κυρίως γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς Θάσου, τὰ ἄρθρα καὶ τὴ συμμετοχὴ του σὲ συνέδρια, τὴ διδασκαλία του καὶ τὴν πρωτότυπη καὶ ἐξειδικευμένη ἔρευνά του σὲ διεθνοῦς ἐμβελείας κέντρα βυζαντινῶν σπουδῶν, ὅπως τὸ Dumbarton Oaks.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν ὑποδέχεται μὲ χαρὰ ὡς ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς, ὅπως εἶχε ὑποδεχθεῖ ἄλλοτε καὶ τὸν δάσκαλό του.

Στὰ θερμὰ λόγια τοῦ Προέδρου μας, κ. Σπύρου Ἰακωβίδη, ἐπιθυμῶ νὰ προσθέσω ὅτι ἡ ζωὴ καὶ ἡ θητεία τοῦ νέου συναδέλφου σὲ διαφορετικὲς ἀκτὲς τῆς Μεσογείου δείχνουν ὅτι ὁ κ. Sodini εἶναι ἓνας ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὅποιοι πασχίζουν γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς σύγκλισης καὶ ὅχι τῆς σύγκρουσης τῶν πολιτισμῶν.

Monsieur Sodini, soyez le bienvenu à l' Académie d' Athènes.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

x. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Δ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἐλλογμώτατε Κύριε Συνάδελφε, Ἀγαπητὲ Φίλε,

Αἰσθάνομαι ἰδιαίτερα εὐτυχῆς πού σᾶς προσφωνῶ κατὰ τὴν εὐφρόσυνη αὐτὴ στιγμή τῆς ὑποδοχῆς σας στὸ ὕπατον πνευματικὸν ἴδρυμα τῆς Ἑλλάδος. Τὸ γεγονός ὅτι εἴσθε παλαιὸς γνώριμος τῆς πόλεως αὐτῆς καὶ μεγάλου μέρους τοῦ ἀκροατηρίου, πού ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ἀρχαιολόγους καὶ ἱστορικούς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, μοῦ ἐπιτρέπει νὰ σκιαγραφήσω μὲ μεγάλη συντομία τὴν σταδιοδρομία καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ σας ἔργο.

Κατάγεσθε ἀπὸ τὴν Κορσική, ἀλλὰ γεννηθήκατε πρὶν ἀπὸ 64 χρόνια στὸ Meknès τοῦ Μαρόκου, πού ἦταν τότε γαλλικὸ προτεκτοράτο. Φοιτήσατε στὰ Λύκεια τῆς Καζαμπλάνκας, τοῦ Ραμπάτ καὶ στὸ παρισινὸ Λύκειο Louis-le-Grand. Εἴσθε ἀπόφοιτος τῆς École Normale Supérieure, τοῦ φημισμένου αὐτοῦ πνευματικοῦ φυτωρίου, πού ἐξέθρεψε γενεές κορυφαίων ἐπιστημόνων καὶ διανοητῶν, καὶ ὑπῆρξατε μαθητῆς τοῦ μεγάλου βυζαντινολόγου, καθηγητοῦ τοῦ Collège de France, προέδρου τῆς Διεθνoῦς Ἑνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ ξένου ἐταίρου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν Paul Lemerle, πού καλὸν εἶναι νὰ θυμόμαστε ὅτι διέπρεψε ὡς ἱστορικός καὶ ἐκδότης κειμένων, ἀλλὰ ἄρχισε τὴν σταδιοδρομία του ὡς ἀρχαιολόγος. Ἦδη ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα τὸ ἐνδιαφέρον σας στράφηκε πρὸς τὴν Ὑστέρα Ἀρχαιότητα. Θέμα τῆς ἐργασίας σας γιὰ νὰ ἀποκτήσετε τὴν agrégation ἦταν «Ὁ Ἀχιλλεὺς Τάτιος καὶ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ». Τὸ 1967-69 ἐχρηματίσατε ἐταῖρος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐργασθήκατε ἐπὶ τριετίαν στὸ ἀντίστοιχο ἴδρυμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ 1972 ἀναγορευθήκατε διδάκτωρ τρίτου κύκλου καὶ τὸ 1975 docteur d' état. Θέμα τῆς διατριβῆς πού ἐγράψατε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ Paul Lemerle ἦταν «Ἡ Θάσος ἀπὸ τὸν 4ο μέχρι τὸν 7ο αἰώνα. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς λεκάνης τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο».

Ἡ πανεπιστημιακὴ σας σταδιοδρομία ἄρχισε τὸ 1972 στὸ Πανεπιστήμιο Paris-I, ὅπου, βοηθὸς ἀρχικὰ καὶ ἐπιμελητῆς (maître de conférence), ἐξελέγητε τελικὰ τὸ 1981 Καθηγητῆς στὴν ἔδρα τῆς Ἀρχαιολογίας τῆς Ὑστέρας

Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Βυζαντίου, πού κατεῖχε προηγουμένως μὲ στενωτέρου ἀντικείμενο ὁ Anatole Frolov. Κατὰ τὰ ἔτη 1985 καὶ 1997 ἐκλήθητε νὰ διδάξετε σὲ ἀμερικανικὰ ἀνώτατα πνευματικὰ ἰδρύματα. Ἔχετε διευθύνει ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὴν Θάσο, τὴν Εἰάνθο τῆς Λυκίας, τὸ Καλάτ Σεμάν καὶ τὸ Dêhès τῆς Συρίας καὶ τὴν Βυλλίδα τῆς Ἀλβανίας. Ἀπὸ τὸ 1976, ὅταν ἐλάβετε μέρος στὸ ΙΕ΄ Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸ Συνέδριον τῶν Ἀθηνῶν, μέχρι σήμερα, ἔχετε μετὰσχει σὲ δεκάδες συνεδρίων καὶ ἐπιστημονικῶν συναντήσεων, συχνὰ μὲ ἐκτεταμένους εἰσηγήσεις. Ὡς ἓνας ἐκ τῶν εἰδικωτέρων ἐρευνητῶν τῆς Παλαιοχριστιανικῆς περιόδου σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδο, ἀναλάβατε ὑπεύθυνες θέσεις σὲ πολυάριθμες ἐπιτροπὲς καὶ συμβουλία, ὅπως μέλος ἐπὶ δεκαπενταετίαν τῆς ἐπιτροπῆς ἀνασκαφῶν τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν (1980-1988, 1994-2001), μέλος τῶν ἐπιστημονικῶν συμβουλίων τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (1986-1990) καὶ τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1986-1993), καὶ Senior Fellow ἐπὶ ἐξαετίαν τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Dumbarton Oaks (1991-1997). Ἀνάμεσα στὶς διακρίσεις πού ἔχετε λάβει περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω τὸ βραβεῖο τῆς Γαλλικῆς Ἐνώσεως Ἑλληνικῶν Σπουδῶν (Association des Études Grecques) καὶ τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres γιὰ τὸ βιβλίον σας περὶ τῆς διπλῆς βασιλικῆς τῆς Θάσου. Διατελέσατε γραμματεὺς (1980-1991) καὶ πρόεδρος (1997-2002) τῆς Γαλλικῆς Ἐπιτροπῆς Βυζαντινῶν Σπουδῶν, πρόεδρος τῆς Γαλλικῆς Ἐταιρείας Κλασσικῆς Ἀρχαιολογίας (1987) καὶ ἐξελέγητε τὸ 2001 Ἀντιπρόεδρος τῆς Διεθνoῦς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres.

Τὰ ἐπιστημονικὰ σας ἐνδιαφέροντα ἐστιάζονται στὴν παλαιοχριστιανικὴ τέχνη καὶ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἀπὸ τὰ βιβλία πού ἔχετε συγγράψει μνημονεύω μόνον τοὺς τόμους ΙΧ, Χ καὶ ΧΙΙΙ τῶν «Θασιακῶν μελετῶν» τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, πού πραγματεύονται τὶς βασιλικὲς Ι καὶ ΙΙ καὶ τὰ λατομεῖα τῆς Ἀλυκῆς, καὶ τὴν παλαιοχριστιανικὴν κεραμεικὴν τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ Βορείου Αἰγαίου, καὶ τὴν συμμετοχὴν σας στὸν Κατάλογο τῶν βυζαντινῶν εἰκονιστικῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ ἄρθρα σας εἶναι κατὰ κανόνα πολὺ ἐκτεταμένα καὶ ἐκτὸς τοῦ νέου ὕλικου, προσφέρουν πλήρη εἰκόνα γιὰ τὸ status quaestionis τῶν θεμάτων πού πραγματεύεσθε. Ἔχετε ἀποτυπώσει τὴν σφραγίδα σας στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ναοδομία καὶ τὰ μέρη τοῦ ναοῦ (αἶθρια, τρίβηλα, κρύπτες, ἄμβωνες, φράγ-

ματα πρεσβυτερίου), για την χριστιανική λατρεία και τα ταφικά ἔθιμα, για την γλυπτική, για την ἐξόρυξη καὶ ἐμπορία μαρμάρων, για τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, για τὴν ἀστική ἀρχιτεκτονική καὶ τὶς οἰκῆσεις, για τὴν κεραμεικὴ καὶ τὴν μικροτεχνία. Εἰδικὰ στὸν τομέα τῆς γλυπτικῆς τὰ ἐνδιαφέροντά σας ἐκτείνονται καὶ στὴν μέση βυζαντινὴ περίοδο. Ἡ ὑπερτριακονταετῆς διδασκαλία σας καλύπτει πολὺ περισσότερες περιοχὲς τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης. Ἔχετε κατευθύνει δεκάδες μεταπτυχιακοὺς φοιτητές, μεταξύ τῶν ὁποίων πάρα πολλοὶ Ἕλληνες, στὴν ἔρευνα τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης καὶ στὴν συγγραφὴ σχετικῶν μεταπτυχιακῶν ἐργασιῶν καὶ διδακτορικῶν διατριβῶν.

Γιὰ τὴν διὰ βίου ἀφοσίωσή σας στὴν μελέτη καὶ διδασκαλία τῆς τέχνης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ἀλλὰ καὶ για τὴν ἀγάπη σας πρὸς τὸν τόπο αὐτόν, τὴν γλώσσα καὶ τοὺς ἀνθρώπους του, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σᾶς ἐτίμησε μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους. Σᾶς καλωσορίζω στὸ τέμενος αὐτὸ τῶν μουσῶν καὶ σᾶς εὐχομαι νὰ συνεχίσετε για πολλὰ ἀκόμη χρόνια τὸ πολὺ σημαντικό για τὴν μελέτη τῆς Ἰστέρας Ἀρχαιότητος ἐπιστημονικὸ ἔργο σας.

ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΣ Ο ΦΙΛΟΚΤΙΣΤΗΣ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ κ. JEAN-PIERRE SODINI

Ὁ τίτλος τῆς ὁμιλίας αὐτῆς, «Ἰουστινιανὸς ὁ φιλοκτίστης» παραπέμπει σαφῶς στὰ μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ ἐπιτεύγματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅπως ἡ Ἁγία Σοφία*. Ὡς ἰδρυτῆς λατρευτικῶν κτηρίων προβάλλεται στὴν ψηφιδωτὴ παράσταση τοῦ 10ου αἰῶνα στὸ νάρθηκα τῆς ἴδιας ἐκκλησίας, ὅπου ἀποδίδεται στὸν Κωνσταντῖνο ἡ ἴδρυση τῆς πρωτεύουσας καὶ στὸν Ἰουστινιανὸ ἡ ἀνοικοδόμηση τῆς ἐκκλησίας – ἐμβλήματος τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου¹. Τὴν ιδιότητα αὐτὴ διαιωνίζει μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο ἡ μικρογραφία τοῦ λατινικοῦ κώδικα 4939 τοῦ Βατικανοῦ ἀπεικονίζοντας τὸν αὐτοκράτορα νὰ κατευθύνει τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὴν ὑπὸ ἀνέγερση μεγάλη ἐκκλησία (εἰκ. 1). Βέβαια, αὐτὸς ὁ αὐτοκράτορας, ποὺ ἐργαζόταν πολὺ καὶ κοιμόταν λίγο, δὲν μποροῦσε νὰ ἀρκεστεῖ στὴ διασπάθιση τοῦ δημόσιου ταμείου καὶ τοῦ Θησαυροῦ σὲ κτίρια περιωπῆς, δηλαδὴ ἐκκλησίες ἢ ἀνάκτορα. Μὲ δύο λόγια: γιὰ νὰ ἐρμηνευτεῖ σωστὰ ἡ οἰκοδομικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὴ συνολικὴ του δραστηριότητα.

Ὁ Ἰουστινιανὸς διαμόρφωσε ταυτόχρονα ἓνα μεγάλο ὄραμα καὶ μιὰ ἀμυντικὴ πολιτικὴ. Τὸ μεγάλο ὄραμα ἦταν ἡ ἀνασύσταση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ ἀνάκτηση τοῦ δυτικοῦ τῆς μέρους. Ἡ ἀμυντικὴ πολιτικὴ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ παρακολούθηση τῶν ἐξελίξεων στὰ διάφορα ἐχθρικά μέτωπα. Στὴν Ἀνατολή, ἡ Περσία, ἡ ὁποία ἤλεγχε τὸν Περσικὸ κόλπο καὶ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα, ἀκολουθοῦσε ἐπιθετικὴ πολιτικὴ ἀπέναντι στὶς πλούσιες ἐπαρχίες τῆς Συρίας. Στὰ Βαλκάνια, οἱ ἐπιθέσεις τῶν Ἀβάρων, τῶν Σλάβων καὶ τῶν Γότθων ἀπειλοῦσαν μὲ ὀριστικὴ κατάληψη τὶς παραδουνάβιες περιοχὲς καὶ ὀλόκληρη τὴν ἐπαρχία τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Τόσο στὴν ἀμυντικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἰουστι-

* Εὐχαριστῶ τὴν κυρία Ἰωάννα Ράπτη καὶ τὸν κύριο Γεώργιο Κιουρτζιάν γιὰ τὴ μετάφραση τῆς ὁμιλίας στὸ Παρίσι, καθὼς καὶ τὸν κύριο Πλάτωνα Πετρίδη γιὰ τὴν τελευταία ἐπιμέλεια στὴν Ἀθήνα.

1. Ἡ πληρέστερη ἀνάλυση τῆς παράστασης αὐτῆς παραμένει αὐτὴ τοῦ C. Mango in H. Kähler, *Hagia Sophia*, Λονδίνο, 1967, σ. 54-55.

Εικόνα 1. Βατικανή βιβλιοθήκη, λατινικός κώδικας αρ. 4939, fol. 28v. (Ωρες Βυζαντίου. Μυστράς, Ἀθήνα, 2002, εἰκ. 152).

¹⁰ HOC OPVS IMPERIVM FELIX HAS PRESTITIT ARCES
 MAGNANIMI QVE ETIAM SOKOMONISIVSSA DEDERE
 CVIPARVITNONHVS QVICONDIDITISTATRI BVNVS
 VRBS DOMINOLAETAREPI OIAM QVEASPI CE QVANTIS
 ESSVBDVCTAMA KIS QVANTOQVE OR // ATA DE CORE
 MAVRORVM TANDEM RECIPISSVBDVCTATI MORE
 CENSVRAM STATVM CIVESIVSMOENIAFASTVS
 ATQVESVVMNOMEN POSVITIBIRE GIA CONIVNX
 IVTINIANIMANVM MAVROGVMENTEF VGATA
 OMNIA TEMPVS ABENTE LEBFNET F // ACETES

Εικόνα 2. Ἀντίγραφο τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὴν Cululis-Θεοδοριάνα (Pringle, *Antiquité Tardive* 10, 2002, σ. 275, εἰκ. 10).

νιανού, όσο και στις κατακτήσεις του διαφαίνεται τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ χωροταξία. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ ἐκδηλώνεται μὲ τὴ δημιουργία ἐνὸς δικτύου πού συνδέει πόλεις καὶ περιτειχισμένους οἰκισμοὺς κατὰ μῆκος τῶν συνόρων. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἀναδεικνύεται μεγάλος ἰδρυτὴς ἢ ἐπανιδρυτὴς πόλεων². Τριάντα περίπου πόλεις φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τῆς Θεοδώρας, πρὸς τιμὴ τῆς ὁποίας ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ μία νέα ἐπαρχία, ἡ Θεοδοριάδα, ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴ δεύτερη ἐπαρχία τῆς Συρίας. Πρόκειται συχνὰ γιὰ διοικητικὴ ἀναβάθμιση καὶ συμβαδίζει ἐπίσης μὲ ἀνακατασκευὲς κυρίως στὰ τείχη καὶ σὲ ὀρισμένα κτίρια. Ἀναφέρονται χαρακτηριστικὰ οἱ ἐπιγραφές ἐπανίδρυσης τῶν πόλεων Calama, Cululis-Θεοδοριάνα (εἰκ. 2) στὴ Βυζακηνή³, Thamugadi (Timgad) καὶ Tigisi στὴ Νουμιδία. Στὴ Θεοδοριάδα (σημερινὴ Qasr el Lebia) χτίζεται μιὰ νέα ἐκκλησία, ὅπως καὶ στὸ Ἐρυθρόν (El Atroun), τὴν Ἀπολλωνία, τὴ Σάμπραθα καὶ τὴ Leptis Magna, ὅπου ὁ αὐτοκράτορας κτίζει τὰ τείχη καὶ μιὰ ἐκκλησία. Στὴ Συρία, ἡ Ἀνάσραθα ἀνάγεται ἀπὸ κώμη σὲ πόλη τὸ 528 μὲ τὸ ὄνομα Θεοδοριάς.

2. Βλ. κυρίως Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*. Ἀλλὰ ἡ τάση αὐτὴ τεκμηριώνεται ἀπὸ νομικὰ κείμενα, χρονολογίες, ὅπως ὁ Μαλάλας, καὶ πολλὲς ἐπιγραφές: πρβ. D. Feissel, «Les édifices de Justinien au témoignage de Procope et de l'épigraphie», *Antiquité Tardive* 8, 2000, σ. 81-104. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Προκόπιου καὶ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἔργου του, βλ. τὴν πρόσφατη σύνθεση τοῦ G. Greatrex, «Recent work on Procopius and the composition of Wars VIII», *Byzantine and Modern Greek Studies* 27, 2003, σ. 45-67.

3. J. Durliat, *Les dédicaces d'ouvrage de défense dans l'Afrique byzantine*, Πώμη, 1981· D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest*, BAR IS 99, Ὁξφόρδη, 1981· N. Duval, «L'état actuel des recherches sur les fortifications de Justinien en Afrique», *XXX Corso du Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, 1983, σ. 149-204· Y. Modéran, «La renaissance des cités dans l'Afrique du VIe siècle d'après une inscription récemment publiée» in C. Lepelley (éd.), *La fin de la cité et le début de la cité médiévale*, Μπάρι, 1996, σ. 85-114· D. Pringle, «Two fortified Sites in Byzantine Africa: Aïn Djelloula and Henchir Sguidan», *Antiquité Tardive* 10, 2002, σ. 269-290 (ἡ εἰκόνα 2 ἀντιστοιχεῖ στὴν εἰκ. 10, σ. 275 τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ). Οἱ στίχοι 6-7 μαρτυροῦν χαρακτηριστικὰ τὴν πολεοδομικὴ ἀναγέννηση ἐπὶ Ἰουστινιανού: «Maurorum tandem recipis subducta timore/censuram, statum, cives, jus, moenia, fastus;», δηλαδὴ «τώρα πού ἀπελευθερώθηκες ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν Μαυριτανῶν ξαναβρίσκεις τὴν τιμητεία, τὴν πολιτικὴ τάξη, τοὺς πολίτες, τοὺς νόμους, τὰ δημόσια κτίρια, τὴν αἴγλη σου».

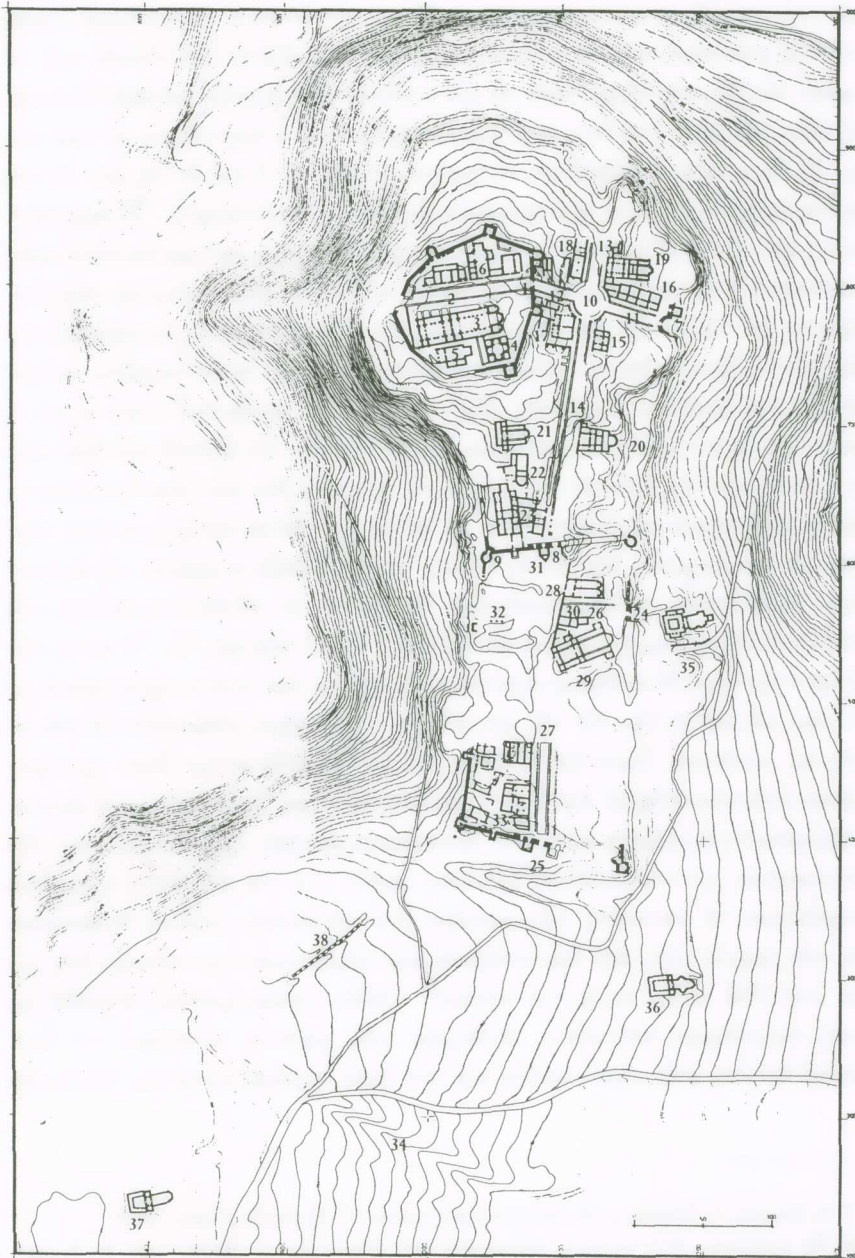
Ἡ πολεοδομικὴ συμπύκνωση συνεπάγεται ἐπίσης τὴ συντήρηση τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ δικτύου, εἴτε γιὰ λόγους στρατηγικῆς, ὅπως ἡ διάνοιξη ἀπομακρυσμένων ζωνῶν, εἴτε προκειμένου νὰ βελτιωθεῖ τὸ ὑπάρχον ὁδικὸ δίκτυο, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐνίσχυση τῶν ὁδῶν μὲ συμπαγεῖς πλάκες κοντὰ στὸ Ρήγιον δυτικὰ τῆς Κωνσταντινούπολης (Περὶ Κτισμάτων, IV, VIII, 5-7) ἢ στὴ Βιθυνία (Περὶ Κτισμάτων, V, III, 12-15). Μία ἀπὸ τὶς βελτιώσεις στὸ ὁδικὸ δίκτυο εἶναι οἱ γέφυρες. Ἡ πιὸ γνωστὴ εἶναι αὐτὴ τοῦ Σαγγάριου στὴ Βιθυνία (Περὶ Κτισμάτων, V, III, 8-11). Μιὰ ἄλλη πλευρὰ τῆς πολιτικῆς αὐτῆς εἶναι ἡ ὑπεράσπιση ὅχι μόνο τῶν πόλεων, ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπαίθρου· ἰδρύονται ἢ ἐπισκευάζονται κλεισοῦρες, τεῖχη καὶ διατειχίσματα, ὅπως τὰ στενὰ τῶν Θερμοπυλῶν (Περὶ Κτισμάτων, IV, II, 9-11)⁴ καὶ τὸ ἀμυντικὸ τους σύστημα ἢ ὁ ἰσθμὸς τῆς Κορίνθου (Περὶ Κτισμάτων, IV, II, 27-28) ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Βικτωρίνο⁵, ποὺ ξανακτίζει πολλὰ τεῖχη στὰ Βαλκάνια, ὅπως, παραδείγματος χάριν, στὴ Βύλλιδα, στὴν ἐπαρχία τῆς Νέας Ἡπείρου⁶. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς χαρακτηριστικὲς ἐπεμβάσεις καὶ διαμορφώσεις, εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθοῦμε ἂν ὁ Ἰουστινιανὸς ἐφάρμοσε μιὰ πολιτικὴ ἐποικισμοῦ μὲ μεταφορὲς πληθυσμῶν, προκειμένου νὰ καλύψει τὶς ἀπώλειες ἀπὸ τοὺς πολέμους καὶ τὴν πανώλη, νὰ ἐγκαταστήσει σὲ σταθεροὺς οἰκισμοὺς νομαδικοὺς ἢ ἡμινομαδικοὺς πληθυσμούς, νὰ βελτιώσει τέλος τὴν τροφοδοσία τῶν πόλεων καὶ τὴν τοπικὴ παραγωγή. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀνυδρῆς καὶ ἀραιοκατοικημένης περιφέρειας τῆς αὐτοκρατορίας ἐξυπηρετοῦσε μιὰ ὀργανωμένη πολιτικὴ ἐγκατάστασης νομάδων ποὺ ἀνάγεται σὲ περιόδους πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ συνεχίζεται ἐπὶ τῆς βασιλείας του. Τὸ πρόβλημα τίθεται ἐδῶ μόνο σὲ γενικὲς γραμμές.

Τὸ σχέδιο τῶν πόλεων ποὺ ἰδρύσαν ὁ Ἀναστάσιος καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς τὸν ἕκτο αἰῶνα παρουσιάζεται ἀπλουστευμένο, σχεδὸν συμβολικὸ, κάτι ποὺ ὀφείλεται ἐν μέρει στὴ μικρὴ διάρκειά ζωῆς τῶν πόλεων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ στὶς κατὰ τόπους ἀντιξότητες. Ἡ πλέον χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι τὸ Caricin

4. J. Rosser, «Evidence for a Justinianic garrison behind Thermopylae at the Dhema Pass», in J. Herrin, M. Mullett and C. Otten-Froux (éd.), *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, British School at Athens, Studies 8, Λονδίνο, 2002, σ. 33-41.

5. T.E. Gregory, *The Hexamilion and the Fortress, Isthmia V*, Πρίνσετον, 1993.

6. D. Feissel, «L'architecte Viktorinos et les fortifications de Justinien dans les provinces balkaniques», *Bulletin de la Société Nationale des Antiquaires de France*, 1988, σ. 136-146.

Εικόνα 3. Τοπογραφικό σχέδιο του Caričin Grad (B. Bavant, V. Ivanešević, *Justiniana Prima, Caričin Grad*, Βελιγράδι: 2003, σ. 13).

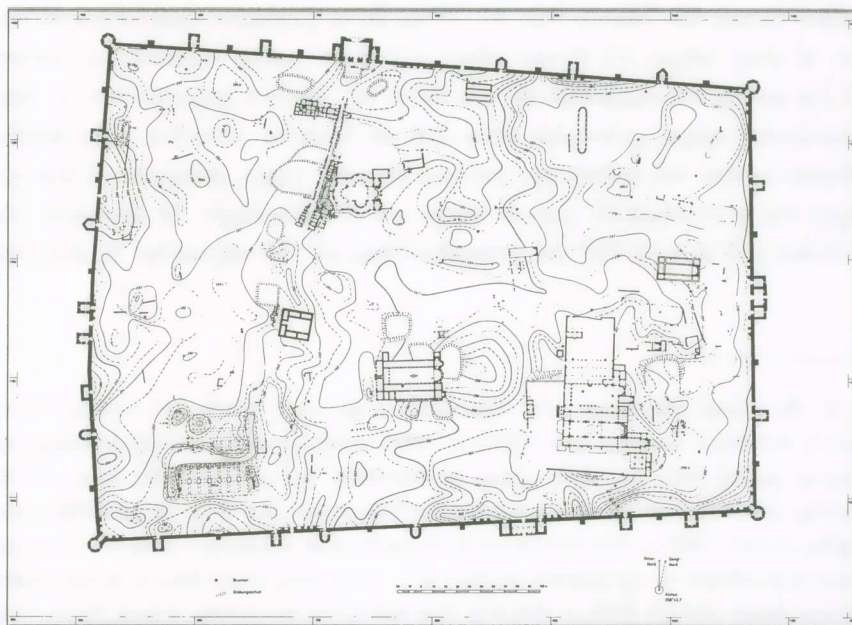
Grad, που ταυτίζεται με την *Justiniana Prima*, την οποία ο Ίουστινιανός ίδρυσε κοντά στη γενέτειρά του. Η πόλη φαίνεται ότι έχει κτιστεί στο σύνολό της, σε μία μόνον οικοδομική φάση, πάνω σε μία σχετικά περιορισμένη έκταση (8 έκταρων) (εικ. 3). Αυτό που έντυπωσιάζει εξ αρχής είναι η περιτείχιση σε τρία σύνολα. Η άνω πόλη περιλαμβάνει τη μητρόπολη (2, 3, 4 και 5 τῆς εικ. 3) και όρισμένα διοικητικά κτίρια που προφανώς ανήκουν στην επισκοπή. Η περιτείχιση αυτή που δεν προβλεπόταν στο αρχικό σχέδιο οδήγησε στη μετατόπιση προς τα ανατολικά του *cardo* και τῆς κυκλικῆς πλατείας, που βρίσκεται στη διασταύρωση του *cardo* και του *decumanus*. Τὴν ἐνδιάμεση πόλη καταλαμβάνουν οἱ δύο αὐτοὶ ἄξονες που πλαισιώνονται ἀπὸ στοῆς καὶ καταστήματα, μικρὲς ἐκκλησίες καὶ ὀρισμένες κατοικίες. Στὴ νότιο-δυτικὴ γωνία τοῦ τομέα αὐτοῦ οἱ ἀρχαιολόγοι⁷ ἀνακάλυψαν τὰ *principia* (ἀρ. 23 τῆς εικ. 3), δηλαδή τὸν τόπο ἀπὸ ὅπου ὁ διοικητὴς τῆς φρουρᾶς κατηύθυνε τὶς δυνάμεις του καὶ ὅπου βρισκόταν ἡ κατοικία του καὶ μιὰ μικρὴ ἐκκλησία. Τὸ τεῖχος τῆς κάτω πόλης χτίστηκε συγχρόνως μετὴν ὀχύρωση τῆς μέσης πόλης, ὅπως ἀπέδειξε ἡ μελέτη τοῦ δυτικοῦ μέρους. Ἐκεῖ ἔφτανε τὸ ὕδραγωγεῖο (ἀρ. 38 τῆς εικ. 3), τὸ ὁποῖο κατέληγε στὸ βορειοδυτικὸ πύργο που χρησίμευε ὡς δεξαμενὴ (ἀρ. 9 τῆς εικ. 3). Ἡ κάτω πόλη ἦταν στὴν ἀρχὴ ἓνας περιφραγμένος κενὸς χῶρος που γέμισε προοδευτικὰ με ἐκκλησίες καὶ σπίτια (ἀρ. 33 τῆς εικ. 3). Τὰ σπίτια εἶχαν λιθόκτιστο ἰσόγειο με λάσπη ὡς συνδετικὸ ὑλικό (σὲ ἀντίθεση μετὰ τὰ δημόσια κτίρια ὅπου χρησιμοποιῶταν ἀσβεστοκονίαμα) καὶ ἓναν ὄροφο κτισμένο με ξύλο, ἄχυρο καὶ ἄργιλο. Ἡ περιορισμένη ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ διοικητικοῦ κέντρου ἀρκοῦσε μόνο γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ στρατιωτικὴ διοίκηση, καθὼς καὶ γιὰ κατοικίες ὀρισμένων προνομίωχων. Οἱ κατοικίες τῶν μεσαίων καὶ κατώτερων τάξεων βρίσκονταν ἐκτὸς τῶν τειχῶν γύρω ἀπὸ δύο ἐκκλησίες καὶ προστατεύονταν πιθανῶς ἀπὸ μιὰ τάφρο στὰ 250 μέτρα νότια τοῦ τεῖχους⁸. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀστικῆς πολεοδομίας ἀποτελεῖ ἡ Ἀντιόχεια, ὅπου φαίνεται τὸ πῆγμα τοῦ Ίουστινιανοῦ ἐνάντια στὶς καταστροφὲς που ἐπὶ τρεῖς περίπου δεκαετίες ταλάνισαν

7. B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, *Caričin Grad II*, Βελιγράδι-Ρώμη, 1990.

8. Τὰ πρόσφατα αὐτὰ στοιχεῖα προέρχονται ἀπὸ ἀνασκαφὲς σὲ ἐξέλιξη: πρβ. B. Bavant, «Caričin Grad and Changes in urbanism in the Central Balkans during the 6th Century AD», in A. Poulter (ed.), *The Transition to Late Antiquity, Symposium at the British Academy, May 15th-18th 2003* (ὑπὸ ἐκδοσῆ).

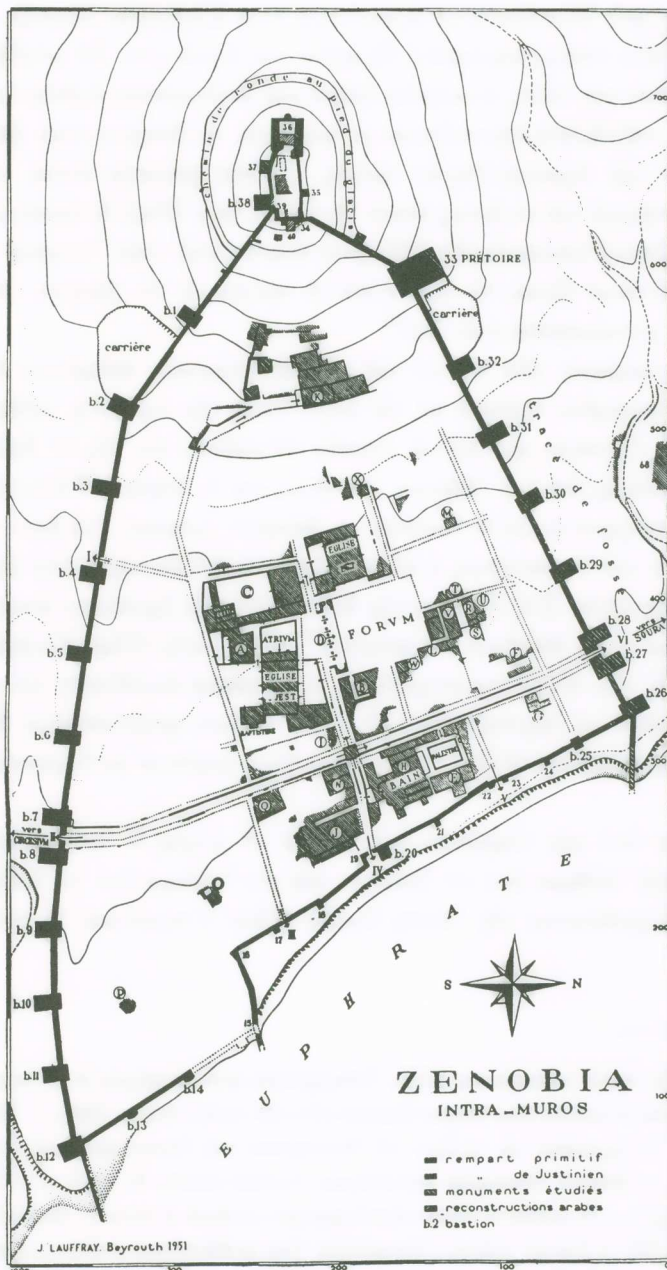
Εικόνα 4. Οί Σιδηρές Πύλες, Χαλκογραφία του Cassas 1799, τ. 1, πίν. 9 Harvard University Art Museums (Kondoleon, *Antioch*, σ. 5, εικ. 2).

Εικόνα 5. Τοπογραφικό σχέδιο της Σεργιούπολης Resafa (Brands, *Resafa VI*, σ. 4, εικ. 2).

τῆ μεγαλούπολη⁹. Ἡ πόλη πού ὑμνεῖ ὁ Λιβάνιος, ἦταν, στίς ἀρχές τοῦ βου αἰώνα, ἡ τέταρτη πόλη τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια. Ὑστερα ἀπὸ μιὰ μεγάλη πυρκαγιὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 525, τὸ Μάιο τοῦ 526, ἓνας τρομερὸς σεισμὸς κατέστρεψε τὴν πόλη, τὸ προάστιο τῆς Δάφνης καὶ τὸ λιμάνι τῆς Σελεύκειας. Οἱ νεκροὶ ὑπολογίζονται στίς διακόσιες πενήντα χιλιάδες· ἓνας ἄλλος σεισμὸς, τὸ 528, προκάλεσε ἀκόμη πέντε χιλιάδες θύματα. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπισκεύασε τὶς ὀδικεῖς ἀρτηρίες, ἓνα τουλάχιστον λουτρὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη τὸ 538 καὶ στοιχειωδῶς μερικὰ κτίρια στὴ νησίδα τοῦ Ὀρόντη. Ὅταν τὸ 540 ὁ Χοσρόης κατέλαβε τὴν πόλη, τὴν πυρπόλησε γιὰ νὰ τιμωρήσει τὴν ἀντίστασή της, κατέσφαξε ὅσους πολεμοῦσαν καὶ αἰχμαλώτισε τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐπιδόθηκε στὴν ἐπανίδρυσή τῆς πόλης ὀνομάζοντάς τὴν Θεούπολη. Ἐγκατέλειψε τὴν ἀπόκεντρη νησίδα τοῦ Ὀρόντη, μολονότι ἐκεῖ βρισκόνταν τὰ παλαιὰ ἀνάκτορα καὶ ἡ μητρόπολη. Ξανάχτισε τὰ τεῖχη, περιορίζοντας τὴν ἔκτασή καὶ βελτιώνοντας τὴ χάραξή τους. Προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς βίαιες πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ Παρμένιου, ἔχτισε ἓνα φράγμα, τὶς Σιδηρὲς Πύλες, πού ἀπεικονίζεται χαρακτηριστικὰ σὲ μιὰ χαλκογραφία τοῦ Cassas, ὅπου ἀκόμη διακρίνονται τὰ ἀνοίγματα πού καθορίζουν τὴ ροὴ τῶν ὑδάτων (εἰκ. 4). Ἐνας ἄλλος χεῖμαρρος προστάτευε ὡς τάφρος τὸ νότιο τεῖχος. Τὸ δυτικὸ τεῖχος τοῦ Ἰουστινιανοῦ περιβαλλόταν ἐπίσης ἀπὸ ἓνα κανάλι πού συνδεόταν μὲ τὴν κοίτη τοῦ Ὀρόντη μπροστὰ ἀπὸ τὸ νησί. Καινούργιες γέφυρες χτίστηκαν πάνω ἀπὸ τὸν Ὀρόντη· στὴν ἄνω πόλη οἰκοδομήθηκαν λουτρὰ καὶ κινστέρνες, ἀπὸ μιὰ σὲ κάθε πύργο, σύμφωνα μὲ ἓνα σύστημα πού συναντᾶται σὲ γωνιαῖο πύργο στὸ Caričin Grad. Ἡ ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου χτίστηκε τὸ 527 καὶ ἀνοικοδομήθηκε τὸ 552 παίρνοντας τὴ θέση τῆς

9. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία εἶναι σημαντικὴ καὶ σὲ πλήρη ἐξέλιξη. Στὴ σύνθεση τοῦ G. Downey, *A History of Antioch in Syria*, Πρίνσετον, 1961, πού βασίζεται ἐν μέρει στίς ἀνασκαφὲς τοῦ Πρίνσετον μεταξύ 1932 καὶ 1939, πρέπει νὰ προστεθοῦν πρόσφατες ἐργασίες, ὅπως τοῦ H. Kennedy, «Antioch: from Byzantium to Islam and back again», in J. Rich (ed.), *The City in Late Antiquity*, Λονδῖνο, 1992, σ. 181-198 καὶ τοῦ G. Poccardi, «L'île d'Antioche à la fin de l'Antiquité: histoire et problèmes de topographie urbaine» in L. Lavan (ed.), *Recent Research in Late-Antique Urbanism*, Suppl. JRA 42, 2001, σ. 155-172. Πρβ. ἐπίσης Ch. Kondoleon, *Antioch, The Lost City*, Πρίνσετον, 2001 καὶ I. Sandwell - J. Huskinson, *Culture and Society in Later Roman Antioch*, Ὁξφόρδη, 2004.

Εικόνα 6. Τοπογραφικό σχέδιο της Ζηνοβίας/Halabiye (Lauffray, *Halabiyya-Zenobia*, I, σ. 157, εἰκ. 5).

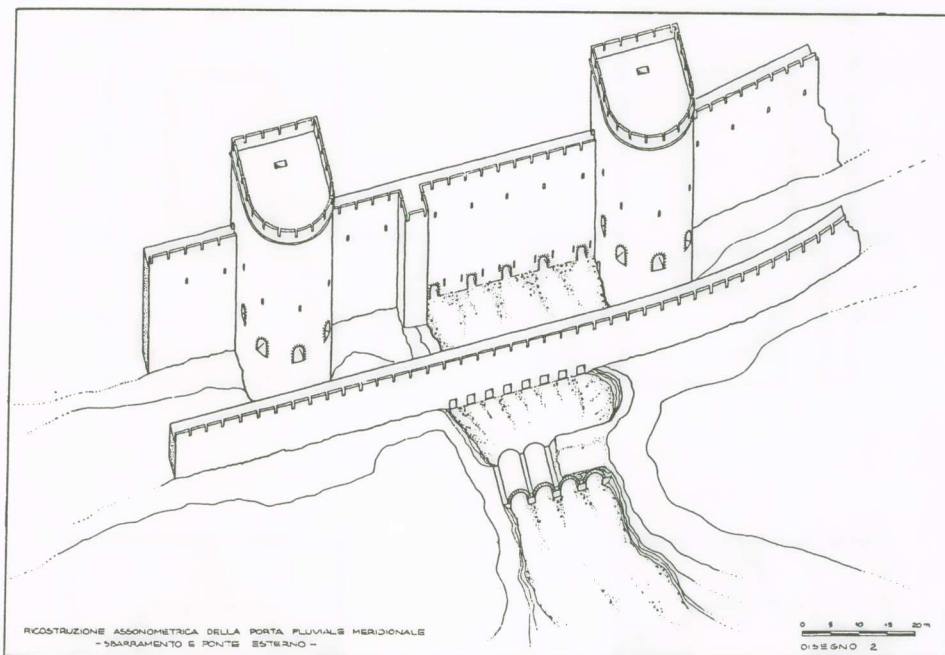
μητρόπολης· μιὰ ἄλλη ἐκκλησία ἀφιερώθηκε στὸν ἀρχάγγελο Μιχαήλ. Ὁ Ἰουστινιανὸς ἴδρυσε ἐπίσης κοινωφελῆ ἰδρύματα καὶ ξενοδοχεῖα. Τὰ μπάζα ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὴν πόλη, οἱ μεγάλοι δρόμοι καὶ οἱ οἰκιστικὲς νησίδες ξαναχαράχτηκαν, τὰ πεζοδρόμια ἐπενδύθηκαν μὲ μάρμαρο, τὸ ἀποχετευτικὸ δίκτυο ἐπισκευάστηκε καὶ δημιουργήθηκαν κρῆνες. Διέθεσε μάλιστα στοὺς κατοικοὺς ἐργατικὸ δυναμικὸ γιὰ νὰ ξαναχτίσουν τὰ σπίτια τους (Περὶ Κτισμάτων, II, X, 2-25). Ἀνάλογες ἐπισκευὲς ἀποδείχτηκαν ἀνασκαφικὰ στὴν Ἀπάμεια· ἀφοροῦν τὸν κεντρικὸ ὁδικὸ ἄξονα, τὸν *cardo* καὶ τὸ παλάτι μὲ τὸν τρίκλινο, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπισκευὴ χρονολογεῖται στὰ 539¹⁰.

Ἡ διασταύρωση τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων προσφέρει ἄφθονες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς ἀκροπόλεις τῆς συριακῆς μεθορίου, στὴ Σεργιούπολη (Ρέσαφα, εἰκ. 5), τὴ Ζηνοβία (Halabiye, εἰκ. 6), τὴ Σούρα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πόλεις, ὅπως ἡ Ἐδεσσα, ἡ Χαλκίς καὶ τὸ Δάρας. Ἡ ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν στοιχείων καθιστᾷ δύσκολη τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὸ ἔργο τοῦ Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ Ἀναστάσιου, ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἀνέπτυξε σημαντικὴ ἀρχιτεκτονικὴ δραστηριότητα. Στὴ Ρέσαφα τῆς Συρίας ἐκτενεῖς ὀχυρώσεις ἀντικαθιστοῦν τὰ κτιστὰ μὲ ὠμὲς πλίνθους τετραπύργια¹¹. Στὸ Δάρας (Περὶ Κτισμάτων, II, I, 13-25, II, III, 1-27) παρατηρεῖται ἡ ἴδια ἐπιδέξια διευθέτηση τοῦ νεροῦ καὶ τῶν ὀχυρώσεων μὲ τεχνικὲς (εἰκ. 7) ποὺ ὁ «ἰκανὸς μηχανοποιὸς» Χρύσης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐφάρμοσε σὲ ὅλη τὴν περιοχὴ, ὅπως μαρτυρεῖ μὲ θαυμασμὸ ὁ Πρόκοπιος.

Ὑστερα ἀπὸ μιὰ πλημμύρα ποὺ ἔπληξε τὸ Δάρας ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκανε ἔκκληση στὸν Ἀνθέμιο ἀπὸ τὶς Τράλλεις καὶ τὸν Ἰσίδωρο ἀπὸ τὴ Μίλητο, τοὺς γνωστοὺς ἀρχιτέκτονες τῆς Ἀγίας Σοφίας (Περὶ Κτισμάτων, II, VII, 8-14).

10. J. Ch. Balty, «Apamée au VIe s. Témoignages archéologiques de la richesse d'une ville», in *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin (IVe-VIIe siècle)*, Παρίσι, 1989, σ. 79-96.

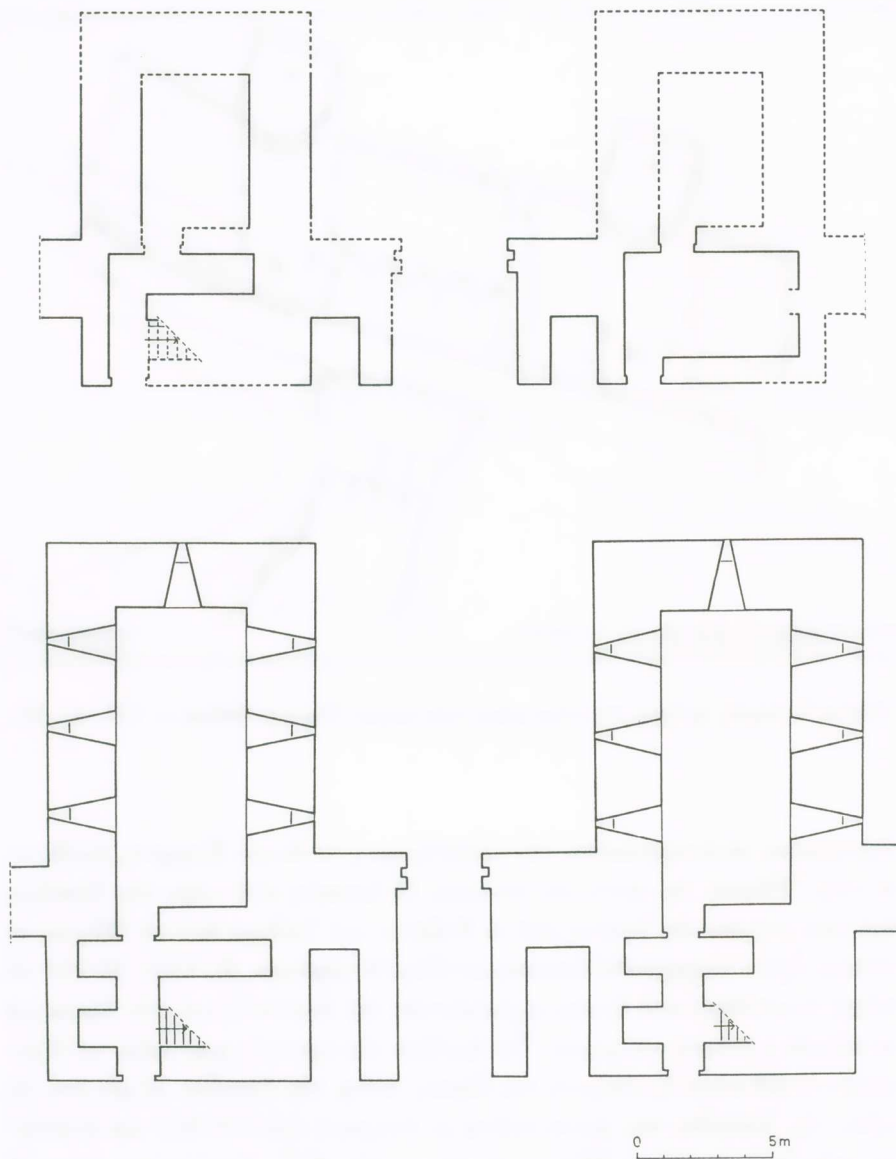
11. Γιὰ τὶς ὀχυρώσεις καὶ τὰ ἔργα τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὴ Μεσοποταμία καὶ τὶς ὄχθες τοῦ Εὐφράτη πρὸς Α. Palmer, «Procopius and Edessa», *Antiquité Tardive* 8, 2000, σ. 127-136· Th. Ulbert, «Procopius, De Aedificiis, einige überlegungen zu Buch II Syrien», *Antiquité Tardive* 8, 2000, σ. 137-147· I. Furlan, «Oikema Katagheion. Una problematica struttura a Dara», *Milione*, Ρώμη, 1988, σ. 105-108· J. Lauffray, *Halabiyya-Zenobia*, I, Βηρυτὸς, 1983· F. de Maffei, «Zenobia e Annoukas: fortificazioni di Giustiniano sul medio Eufrate», *Milione* 2, Ρώμη, 1990, σ. 135-177· E. Zanini, «La Cinta muraria di Dara». *Στὸ ἴδιο*, σ. 229-252.

Εικόνα 7. Δάρας, φράγμα στο νότιο μέρος τῶν τειχῶν (Furlan, *Milion*, σ. 111, εἰκ. 3).

Προκειμένου νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν καταστροφικὴ ἄνοδο τοῦ Εὐφράτη, διευθέτησε στὴν Ἔδεσσα τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ. Οἱ ἐργασίες στὰ τεῖχη τῆς Ζηνοβίας ἀπὸ τοὺς μηχανικοὺς Ἰωάννη ἀπὸ τὸ Βυζάντιο καὶ Ἰσίδωρο ἀπὸ τὴ Μίλητο, τὸ νεότερο, ἔχουν τεκμηριωθεῖ ἀνασκαφικά (Περὶ Κτισμάτων, II, VIII, 10-21): τὸ τεῖχος ἐπεκτάθηκε στὰ δυτικὰ περικλείοντας τὴν ἀκρόπολη καὶ στὰ βόρεια γιὰ νὰ ἀυξηθεῖ ἡ ἔκταση τοῦ χώρου. Τὴν ἀκρίβεια τῆς σχετικῆς μαρτυρίας τοῦ Προκόπιου ἐπιβεβαιώνει ἡ σύγκριση τῆς βόρειας πύλης τῆς Ζηνοβίας μὲ μία ἀπὸ τὶς πύλες τῆς Χαλκίδος πού χρονολογεῖται μὲ ἐπιγραφή στὰ 550-551 καὶ ἀποδίδεται στὸν Ἰσίδωρο ἀπὸ τὴ Μίλητο, τὸ νεότερο (εἰκ. 8)¹². Ἀποδείχτηκε ἐπίσης ἡ

12. J.P. Fourdrin, D. Feissel, «Une porte urbaine construite à Chalcis de Syrie par Isidore de Milet, le Jeune (550-551)», *Travaux et Mémoires* 12, 1994, σ. 299-308.

Εἰκόνα 8. Ἡ ἄνω πύλη τῆς Χαλκίδος καὶ ἡ πύλη τῆς Ζηγνοβίας (Fourdrin, *Travaux et Mémoires* 12, 1994, πίν. I, εἰκ. 1).

ἀνοικοδόμηση μίας τουλάχιστον ἐκκλησίας στὰ δυτικά, μίας ἀγορᾶς, ὅπως καὶ ἡ ἀνάπλαση τῶν ἐμβόλων πού εἶχαν διαμορφωθεῖ ἐπὶ Ἀναστασίου¹³.

Ἡ τοιχοδομία μὲ ἐναλλαγὴ ὀπτόπλινθων καὶ λίθων (opus mixtum) μαρτυρεῖ ἐπίσης τὴν παρουσία μηχανικῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν περιοχὴ αὐτῆ, ὅπως καὶ στὰ κάστρα τοῦ Εὐφράτη καὶ τῶν παραποτάμων του¹⁴. Εὐλόγησι τίθεται τὸ ἐρώτημα τῶν ἐπιδράσεων πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, δηλαδὴ ἐὰν οἱ ἐπιφανεῖς τεχνίτες ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ἐπηρεάστηκαν ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τοὺς ἐπιδέξιους λιθοξόους τῆς Συρίας, ὅπως δείχνει ἡ σύγκριση τῶν ἡμίφυλλων ἀκάνθου στὰ κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Σοφίας μὲ αὐτὰ τοῦ τετράκοιτου τῆς Ρέσσαφα πού χρονολογεῖται πιθανότατα ἐπὶ Ἀναστασίου¹⁵.

Οἱ ἀμυντικὲς ὀχυρώσεις τοῦ Ἰουστινιανοῦ βασίστηκαν σὲ ὁμάδες ἰκανῶν μηχανικῶν, ὅπως ὁ Βικτωρίνος στὰ Βαλκάνια. Οἱ περισσότεροι παραμένουν ὡστόσο ἀνώνυμοι, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὅσοι ἐδράσαν στὴ Βόρεια Ἀφρικὴ ἐπὶ πατρικίου Σολομώντα καὶ ἐπάρχου Θωμᾶ.

Ὁ Ἰουστινιανὸς ἔκτισε πολυάριθμα λατρευτικὰ κτίρια καὶ τὰ προσκείμενα ἱδρύματα. Μόνο στὴν Κωνσταντινούπολη ἵδρυσε ἢ ἀνακαίνισε περισσότερες ἀπὸ τριάντα ἐκκλησίες, ἐνῶ ἐξ ἴσου σημαντικὰ ἔργα πραγματοποιήθηκαν στὴ Ραβέννα, τὴν Καρχηδόνα καὶ τοὺς Ἁγίους Τόπους. Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τίς ἐπαρχίες τῆς Ἀραβίας καὶ τῆς Παλαιστίνης μαρτυροῦν ὅτι σαράντα τρεῖς ἐκκλησίες ἀνεγέρθησαν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἐνῶ στὸν ἀριθμὸ αὐτὸ μποροῦν νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλες ἐκκλησίες πού χρονολογοῦνται μὲ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα¹⁶. Ὡστόσο ἡ αὐτοκρατορικὴ γενναϊοδωρία καὶ ἡ αὔξηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἱδρυμάτων ἀρχίζουν πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό. Ἀπλῶς, ἐπὶ τῆς βασιλείας του, φτάνουν στὸ ἀπώγειό τους.

13. J. Lauffray, *Halabiyya - Zenobia*, II, Βηρυτός, 1991.

14. F. W. Deichmann, «Westliche Bautechnik im römischen und römischen Osten», *Röm.Mitt.* 86, 1979, σ. 473-527 (ἀναδημοσίευση ἀπὸ τὸν F. W. Deichmann, *Rom, Ravenna, Konstantinopel, Naher Osten*, Wiesbaden, 1982, ἀρ. 33, σ. 712-766).

15. G. Brands, *Die Bauornamentik von Resafa-Sergiopolis*, Resafa VI, Mainz am Rhein, 2002, Beilage 25 καὶ πίν. 51 e καὶ f (τετράκοιτος) πρὸς σύγκριση μὲ τὸν πίν. 107c (Ἁγία Σοφία).

16. L. Di Segni, «Epigraphic documentation on building in the provinces of Palaestina and Arabia, 4th-7th c.», *The Roman and Byzantine Near East*, τ. 2 (JRA suppl. 31), 1999, σ. 149-178.

Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι οἱ σημαντικὲς ἐξαγωγὲς μαρμάρων ἀπὸ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου καὶ τὲς Μικρασιατικὲς ἀκτὲς πρὸς τὴ Μέση Ἀνατολή, τὴ Μαύρη Θάλασσα, τὴ Βόρειο Ἀφρική, τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἀδριατικὴν ἔξικινᾶνε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πέμπτου αἰῶνα καὶ κορυφώνονται στὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ ἕκτου αἰῶνα¹⁷. Ἡ τελευταία αὐτὴ περίοδος τεκμηριώνεται χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὸ ναυάγιο τοῦ Marzamemi στὴ Σικελία¹⁸ καὶ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου τοῦ Ἁγίου Κλήμεντα στὴ Ρώμη, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀπλῶς τὸ ἀπόγειο ἑνὸς ἐμπορίου ποῦ βρισκόταν ἤδη σὲ ἀνθιση¹⁹.

Οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνανέωσαν ἰδιαίτερα τὴ ναοδομία τῆς ἐποχῆς. Οἱ ἀπαρχὲς τῶν ἀλλαγῶν αὐτῶν συνδέονται ὥστόσο μὲ τὴν Ἰουλιανὴ Ἀνικία, γόνου τῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας, ἡ ὁποία διέθετε σημαντικὰ οἰκονομικὰ μέσα. Ἡ Ἰουλιανὴ Ἀνικία ἀντικατέστησε μὲ ἓνα ἐξαιρετικὸ οἰκοδόμημα τὸ μάρτυριο τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου, ποῦ εἶχε ἰδρῦσει ἀρχικὰ πάνω στὰ λείψανα τοῦ ἁγίου ἢ αὐτοκράτειρα Εὐδοκία, σύζυγος τοῦ Θεοδοσίου Β'. Δισέγγονη τῆς Εὐδοκίας, ἡ Ἰουλιανὴ Ἀνικία ἦταν κόρη τοῦ τελευταίου ρωμαίου αὐτοκράτορα τῆς Δύσης, Φλαβίου Ἀνικίου Ὀλυβρίου. Ὁ σύζυγός της, Ἀερόβινδος, προτίμησε τὴν ἐξορία ἀπὸ τὸ θρόνο ποῦ τοῦ προσέφερε μιὰ λαϊκὴ ἐξέγερση στὰ 512. Ὁ γιός της προοριζόταν γιὰ τὸ θρόνο ὡς σύζυγος τῆς κόρης τοῦ Ἀναστασίου, ἀλλὰ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ τελευταίου ὑποσκελίστηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου, ἓναν ἀξιωματικὸ τῆς φρουρᾶς τοῦ παλατιοῦ μὲ ταπεινὴ καταγωγή. Ἡ ἐκκλησία χτίστηκε λίγο μετὰ τὴν ἀποτυχία τῶν ἀπογόνων τοῦ Θεοδοσίου, σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγηση τῶν ἐνσφράγιστων πλίνθων ἀπὸ τὸν ἄγγλον ἐρευνητὴ John Bardill²⁰, στὰ 517-522 (οἱ ἐργασίες ξεκίνησαν ἀπὸ τὸν Ἀερόβινδο μεταξὺ 507 καὶ 512 καὶ διακόπηκαν στὰ 513-515 λόγω τῆς ἐξέγερσης τοῦ Βιταλιανοῦ) καὶ ὄχι στὰ 524-527 (μὲ

17. J.-P. Sodini, «Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine», *Hommes et richesses*, ἔ.π. σημ. 10, σ. 163-186.

18. G. Kapitän, «Elementi architettonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzamemi (Siracusa)», *XXVII Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina*, 1980, σ. 71-136.

19. F. Guidobaldi, C. Barsanti, A. Guiglia Guidobaldi, *San Clemente. La scultura del VI secolo*, Ρώμη, 1992· J.-P. Sodini, G. Barsanti, A. Guiglia Guidobaldi, «La sculpture architecturale en marbre au VIe siècle à Constantinople et dans les régions sous influence constantino-politaine», *Acta XIII Congr. Internat. Arch. Christ. Split 1994*, Σπλίτ-Βατικανό, 1998, II, σ. 301-376.

20. J. Bardill, *Brickstamps of Constantinople*, Ὁξφόρδη, 2003, τ. 2, σ. 111-116.

ἀναχρησιμοποίηση ἀποθέματος πλίνθων τῶν ἐτῶν 518-520), ὅπως πρότεινε ὁ ἀνασκαφέας M. Harrison²¹. Μιὰ ἐκτενὴς ἐπιγραφή ἐβδομήντα ἔξι στίχων, ὅπου ἡ Ἰουλιανὴ Ἀνικία ἐπαίρεται ὅτι ξεπέρασε τὸ Σολομώντα, ἀναφέρει δὲ τὰ ἐπιχρυσὰ φατνώματα, τὴν ὕπαρξιν τῶν ὁποίων ἐπιβεβαιώνει τὸ σχετικὸ ἀνέκδοτο ποῦ παραθέτει ὁ Γρηγόριος τῆς Τούρ στὸ *Liber in Gloria martyrum*²²: ὅταν ὁ Ἰουστινιανὸς ἀνῆλθε στὸ θρόνο τὸ 527, ἐπισκέφθηκε τὴν Ἰουλιανὴ Ἀνικία μὲ σκοπὸ τὴ συνδρομὴ τῆς στὰ δημόσια οἰκονομικά. Ἡ Ἰουλιανὴ Ἀνικία ἔκανε ὅτι δεχόταν καὶ ὄρισε μίαν ἡμερομηνία· διέταξε ὡστόσο τοὺς ἐργάτες τῆς νὰ χρησιμοποιοῦσαν ὅλο τὸ χρυσὸ τῆς σὲ μορφὴ φύλλων στὰ φατνώματα τῆς ὀροφῆς. Ὅταν ἦλθε ὁ Ἰουστινιανός, τοῦ ἔδειξε τὴ χρυσοποίκιλτη ὀροφή προτείνοντάς του νὰ πάρει ὅ,τι ἤθελε.

Τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ θέτει τὸ πρόβλημα τῆς στέγασης τοῦ ναοῦ· εἶχε τροῦλλο ἢ ὄχι; Ὁ ναὸς τοῦ Σολομώντα, ποῦ ἡ Ἰουλιανὴ Ἀνικία καυχᾶται ὅτι ξεπέρασε, καλυπτόταν μὲ ἐπιχρυσωμένη ξυλεπένδυση ποῦ συνεπάγεται ὅτι ἦταν ξυλόστεγος. Ὡστόσο, ἡ θεμελίωση τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου ἔχει μεγάλο εὖρος καὶ οἱ στυλοβάτες τοῦ κεντρικοῦ κλίτους εἶναι ἰδιαίτερα βαθεῖς μὲ πλάτος ὀκτὼ μέτρων. Ἐφερὰν ἐξέδρες σὲ δύο ἐπίπεδα, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία τόξα διακοσμημένα στὸ ἰσόγειο μὲ παγώνια (εἰκ. 25 καὶ 26). Δὲν γνωρίζουμε ἐὰν τὰ ὑπερῶα στεγάζονταν μὲ τροῦλλο, ὅπως ὑποδεικνύουν οἱ ἰσχυροὶ τοῖχοι ποῦ εἶναι χτισμένοι, ὅπως σὲ ὅλους τοὺς ἰουστινιάνειους τρουλλαίους ναοὺς, μὲ πλινθοδομὴ καὶ μεγάλες δοκοὺς ἀπὸ πράσινο ψαμμόλιθο, τὸ λεγόμενον *greenstone*. Αὐτὸ ὑποστήριξε ὁ M. Harrison (εἰκ. 9)²³, ἀλλὰ παραδόξως δὲν βρέθηκε κανένα τμήμα τοῦ τροῦλλου.

Ὅπως γνωρίζετε, εἰσερχόμενος στὴν Ἁγία Σοφία, ὁ Ἰουστινιανὸς ἀναφώνησε ἐπίσης τὴ νίκη του ἐπὶ τοῦ Σολομώντα. Πράγματι ἡ Ἁγία Σοφία εἶναι ἓνα ἀριστούργημα²⁴, ὅπου μὲ πρωτοφανῆ τρόπο ὁ τροῦλλος ἐγγραφόταν σ' ἓνα ὀρθογώνιο τεραστίων διαστάσεων (εἰκ. 10). Ξαναβρίσκουμε τοὺς ἀρχιτέκτονες Ἀνθέ-

21. R. M. Harrison, *Excavations at Sarāḡhane in Istanbul I*, Πρίνσετον, 1986, σ. 111-112; Τοῦ ἰδίου, *A Temple for Byzantium*, Λονδίνο, 1989, σ. 71.

22. Grégoire de Tours, *Liber in Gloria martyrum*, §102· R. van Dam, *Gregory of Tours, Glory of the Martyrs*, Λίβερπουλ, 1988, σ. 124-126.

23. Harrison, *Sarāḡhane I* καὶ *A Temple* (πρὸς σ. 21).

24. Ὡς πρὸς τίς σύγχρονες πηγές γιὰ τὰ ἔργα στὴν Ἁγία Σοφία, πρὸς C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453*, Englewood, 1972, σ. 72-96. Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, πρὸς R. J. Mainstone, *Hagia Sophia*, Λονδίνο, 1988.

Εικόνα 9. Ἅγιος Πολύευκτος, ἀποκατάσταση τοῦ ἐσωτερικοῦ (Harrison, *A Temple*, σ. 126, εἰκ. 167).

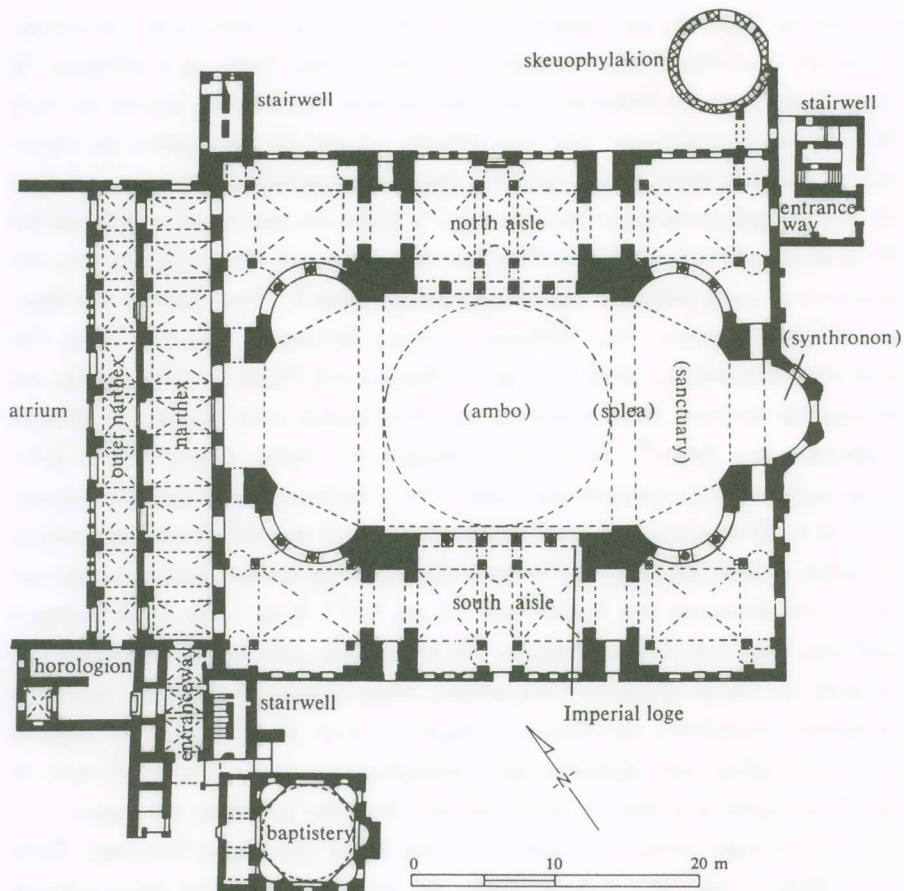
μο από τις Τράλλεις και Ίσίδωρο από τη Μίλητο, τὸν ὁποῖο μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ τρούλλου (558) ἀντικαθιστᾷ ὁ ἀνηψιός του, Ίσίδωρος ὁ νεότερος. Ἡ Ἁγία Σοφία ἦταν ἓνα ἰδιαίτερο κτίριο, τόσο ὡς πρὸς τὴν ἔκταση, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴ λύση ποὺ ἐφαρμόστηκε. Σᾶς εἶναι πιθανῶς γνωστὸ ὅτι προκειμένου νὰ στεγαστεῖ τὸ κεντρικὸ τετράγωνο, ὁ τρούλλος στερεώθηκε μεταξύ δύο τεταρτοσφαιρίων τὰ τεταρτοσφαίρια ἐνίσχυαν δύο ἐξέδρες καὶ ἡ ἀψίδα στὰ ἀνατολικά, καθὼς καὶ δύο ἄλλες ἐξέδρες δυτικά. Οἱ ἐξέδρες θυμίζουν τὶς κόγχες τοῦ Ἁγίου Πολυεύκτου ποὺ ἀπαντοῦν σὲ σειρά μνημείων τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, ὅπως ὁ Ἅγιος Σέργιος καὶ Βάχχος, ὁ Ἅγιος Ἰωάννης στὸ Ἐβδόμον, ὁ Ἅγιος Βιτάλιος ἢ ἀκόμη ὁ Ἅγιος Γερεῶν στὴν Κολωνία (c. 380), ἢ Minerva Medica στὴ Ρώμη (c. 310), καθὼς καὶ σὲ ρωμαϊκὰ πρότυπα, ὅπως ἡ ροτόντα τοῦ Ἀσκληπιείου στὴν Πέργαμο, ἢ Domus Augustana στὴ Ρώμη²⁵. Ἡ κυριότερη διαφορὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας εἶναι τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα τοῦ τρουλλοσκεποῦς χώρου. Στὴν πρώτη φάση, ὁ τρούλλος ὑψωνόταν στὰ πενήντα μέτρα, ἐνῶ μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ 562 ἔφτανε τὰ πενήντα ἕξι μέτρα, δηλαδὴ ἓνα ὕψος ποὺ ξεπερνᾷ τὴν ψηλότερη γοτθικὴ ἐκκλησία, τὸν καθεδρικὸ τοῦ Beauvais στὴ Γαλλία (εἰκ. 11 καὶ 12)²⁶. Στὴν Ἁγία Σοφία ἐπίσης ὁ τρούλλος, χάρις στὴ φωτεινὴ στεφάνη τῶν παραθύρων, φαίνεται νὰ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴ βάση του καὶ νὰ αἰωρεῖται στοὺς αἰθέρες, ὅπως γράφει ὁ Προκόπιος, χωρὶς τὴν παραμικρὴ παρέμβαση οἰκοδομικῶν στοιχείων. Ἔτσι μὲ τὴ δημιουργία ἰσχυρῶν σημείων στήριξης, ποὺ παρέμεναν ὁμως συγκαλυμμένα καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἔξω, ἐπιτυγχάνεται ἡ διάνοιξη φεγγιτῶν καὶ ὁ ἀπλετος φωτισμὸς τοῦ χώρου.

Ἀπλούστερες λύσεις ἐφαρμόστηκαν στὶς ἄλλες τρουλλαῖες βασιλικές. Στὴν Ἁγία Εἰρήνη (εἰκ. 13), ἡ ἀντιστήριξη τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου ἐπιτυγχάνεται στὰ ἀνατολικά μὲ τὴν ἀψίδα καὶ ἓναν ἡμικυλινδρικό θόλο, ἐνῶ στὰ δυτικά, ὅπως ἀπέδειξε ὁ U. Peschlow, μὲ δύο ἡμικυλινδρικούς θόλους, μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται διπλὰ τόξα²⁷. Στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους καὶ τὸν Ἅγιο Ἰωάννη

25. A. Boëthius, J. B. Ward-Perkins, *Etruscan and Roman Architecture*, Harmondsworth, 1970, σ. 252, εἰκ. 99.

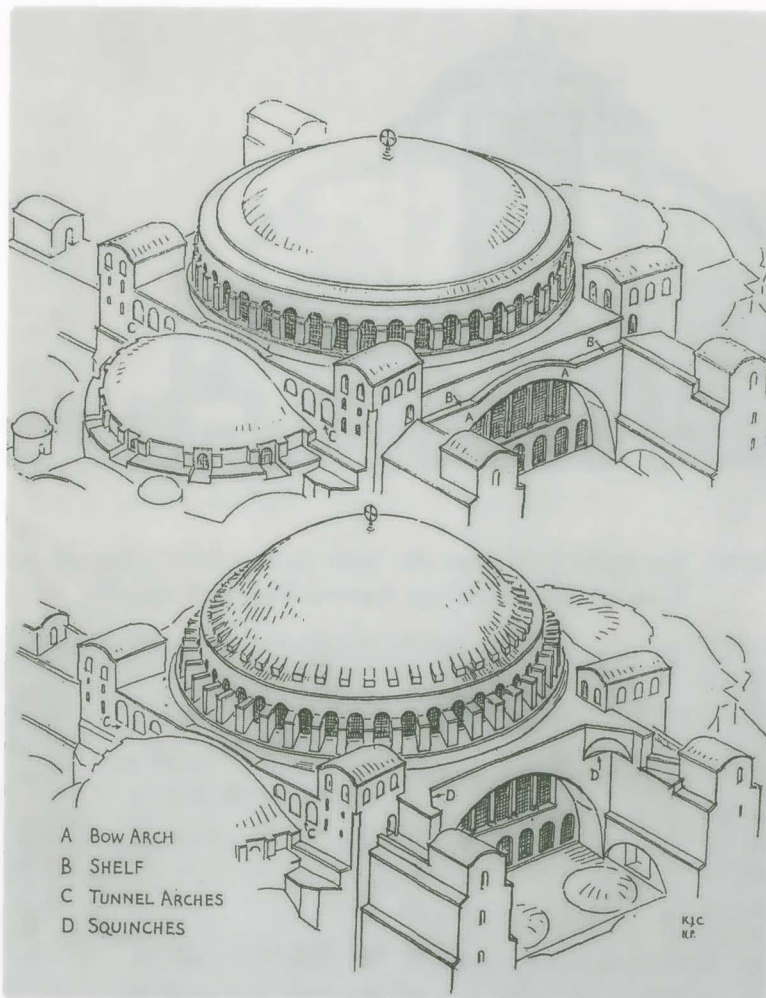
26. H. Buchwald, «Saint Sophia, turning point in the Development of Byzantine Architecture?», in V. Hoffmann (éd.) *Die Hagia Sophia in Istanbul*, Βέρνη, 1998, σ. 29-58, in H. Buchwald, *Form, Style and Meaning in Byzantine, Church Architecture*, Variorum, Aldershot, 1999 (I).

27. U. Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul*, *Ist. Mitt. Beiheft* 18, 1977.

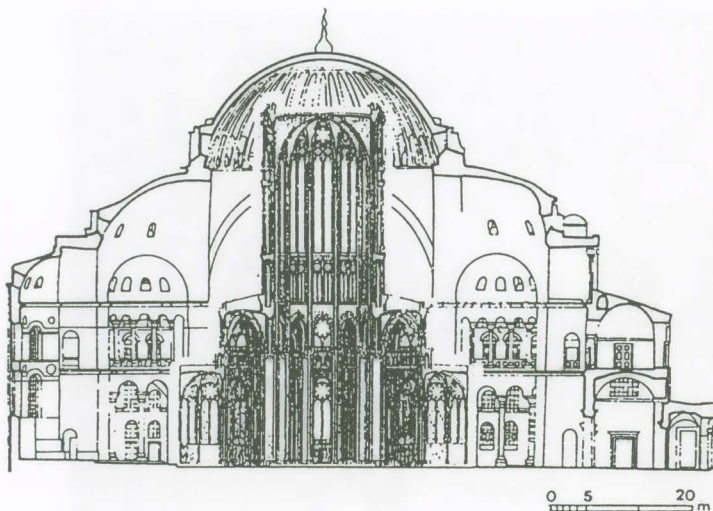

Εικόνα 10. Ἡ Ἁγία Σοφία στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰώνα (Th. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople*, Pennsylvania, 1971, σ. 92, εἰκ. 49).

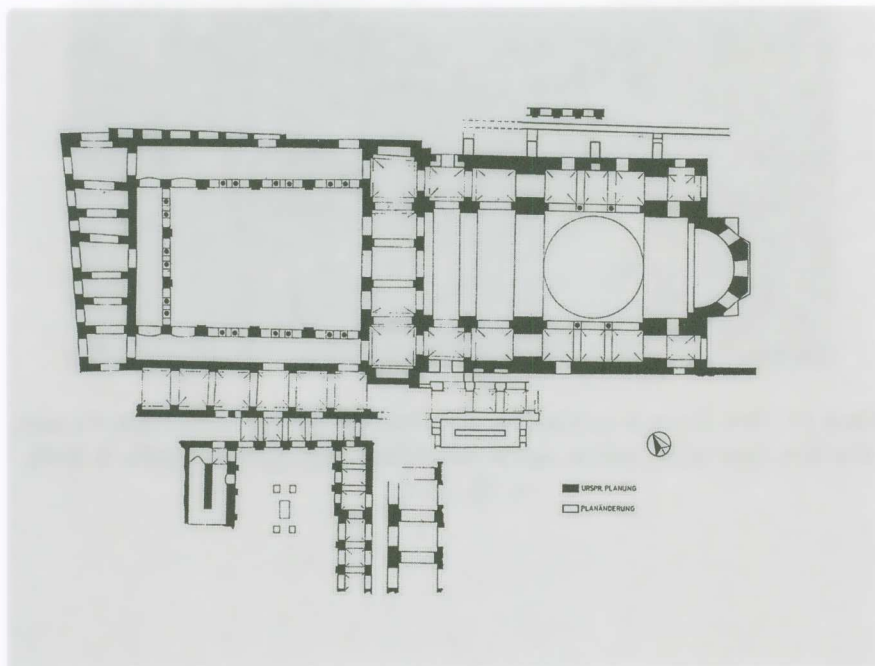
στην Ἔφεσο (εἰκ. 13), τέσσερις καὶ πέντε τροῦλλοι ἀντίστοιχα σὲ σταυρική διάταξη πλαισιώνουν καὶ ἐξισορροποῦν τὸν κεντρικὸ τροῦλλο. Στὴ βασιλική Β' τῶν Φιλιππῶν, στὴν Καταπολιανή τῆς Πάρου, τὸ ἐγκάρσιο κλίτος δημιουργεῖ εὐρεῖς ἡμικυλινδρικούς θόλους ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ἀντιστήριξη τοῦ κεντρικοῦ τροῦλλου, ἐνῶ τὴν ἴδια λειτουργία ἔχουν οἱ καμάρες στὴν ἀνατολική καὶ δυτικὴ πλευρά. Οἱ τροῦλλαῖοι ναοὶ ἦταν ὅμως γενικὰ ὀλιγάριθμοι. Ἦδη εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζονται οἱ μικρὲς τροῦλλαῖες ἐκκλησίαις ἢ αἰθούσες, δηλαδὴ ὁ σταυροειδῆς

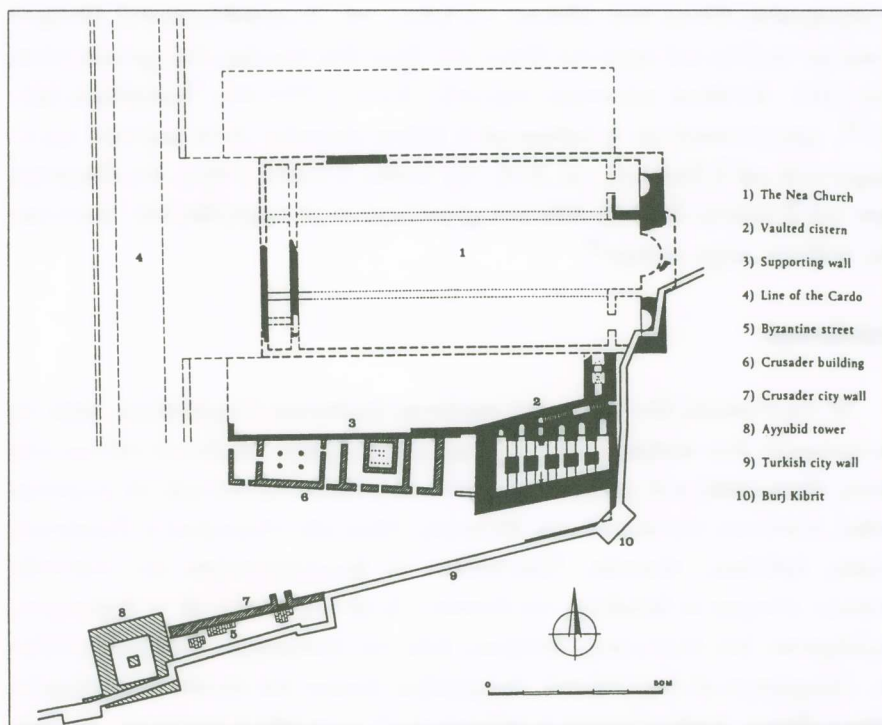
Εικόνα 11. Ἁγία Σοφία, ὁ τροῦλλος τοῦ 532 (ἄνω) καὶ τοῦ 562 (κάτω) (J.K. Conant, «The first dome of St. Sophia, and its rebuilding», *Bull. Byzantine Institute* I, 1946, σ. 73, εἰκ. 1).

Εικόνα 12. Αντιπαράθεση του ύψους της Αγίας Σοφίας και του καθεδρικού ναού του Beauvais (Buchwald, *Form, Style and Meaning*, I, εικ. 22).

Εικόνα 13. Κάτοψη της Αγίας Ειρήνης του 6ου αἰ. (Peschlow, *Irenenkirche*, Beilage 10).

Εικόνα 14. Κάτοψη τῆς Νέας στὴν Ἱερουσαλήμ (Tsafrir, *Antiquité Tardive* 8, 2000, σ. 152, εἰκ. 4).

ἐγγεγραμμένος (ὅπως στὴν αἶθουσα τοῦ θρόνου τοῦ Ἀλαμανδούρου στὴ Ρέσαφα) ἢ ναοὶ μὲ τροῦλλο καὶ περίστω (ὅπως στὸ Qasr Ibn Wardan ποῦ χρονολογεῖται στὰ 564). Ἀντίθετα γιὰ κτίρια περιωπῆς, ὅπως ἡ Νέα στὰ Ἱεροσόλυμα (εἰκ. 14)²⁸, χρησιμοποιήθηκε ἡ καθιερωμένη ξύλινη στέγαση. Αὐτὸ μαρτυρεῖ χαρακτηριστικὰ καὶ ἡ βασιλικὴ τοῦ Σινᾶ, τῆς ὁποίας ἡ ξύλινη στέγη, ἓνα ἐξαιρετικὸ ἔργο τοῦ Στεφάνου ἀπὸ τὴν Aila ποῦ χρονολογεῖται μὲ σφραγίδες ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, σώζεται μέχρι σήμερα²⁹.

Συμπέρασμα

Ὁ Ἰουστινιανὸς δὲν ἴδρυσε μόνο περίοπτες ἐκκλησίες. Προσπάθησε, παρὰ τὶς καταστροφὲς ἀπὸ σεισμούς καὶ πολέμους, νὰ διατηρήσει ἓνα δίκτυο πόλεων στὶς ὁποῖες ἐξασφάλισε, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, ἀσφάλεια, ὕδρευση καί, σὲ μικρότερο βαθμὸ, ἀνανέωσε τὴν πολεοδομία, ἰδρύοντας, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Προκόπιος, θέρμες, ἐμβόλους, πλατεῖες. Προσπάθησε νὰ ὁμοιογενοποιήσει τὴν ἀνάπτυξη ἀστικῶν κέντρων σὲ ὁλόκληρη τὴν ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴ δημιουργία, τουλάχιστον ἀπὸ διοικητικῆς ἀπόψεως, ἑνὸς πιὸ ὁμοίομορφου πλέγματος πόλεων. Προχώρησε σὲ ἐκχερσώσεις, ἀναχαράξεις δρόμων καὶ κατασκευὲς γεφυρῶν. Ὅπως εἶπαμε, ἀναδιαμόρφωσε κυριολεκτικὰ τὴ χωροταξικὴ ὀργάνωση. Ὁ Προκόπιος παραλληλίζει τὸ φιλόδοξο αὐτὸ ἰδρυτὴ ὀχυρώσεων μὲ τοὺς Φαραῶν ποῦ κτίζοντας πυραμίδες σπαταλοῦσαν τὸν ἀνθρώπινο μόχθο γιὰ ἓνα μάταιο θέαμα. Ἡ Ἁγία Σοφία ὑπῆρξε ἀναμφισβήτητα ἓνα μεγάλο ἀρχιτεκτονικὸ ἐπίτευγμα, τοῦ ὁποίου ἡ εὐφύια διαφαίνεται ἀκόμη καὶ σήμερα. Οἱ ἴδιοι ἀρχιτέκτονες καὶ μηχανικοὶ διεκπεραίωναν διπλὴ ἀποστολή, τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου καὶ τὴν ἴδρυση μεγαλεπήβολων ἐκκλησιῶν. Γιὰ τοὺς χριστιανούς τὸ θέμα ἦταν πιὸ ἀπλὰ ἢ σωτηρία τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν κατοίκων τῆς στὸν ἐπίγειο, ἀλλὰ καὶ στὸν ἄλλο κόσμο.

28. Y. Tsafir, «Procopius and the Nea Church in Jerusalem», *Antiquité Tardive* 8, 2000, σ. 149-164.

29. G. Forsyth καὶ K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai*, Ann Arbor, 1968, πίν. LXVI-LXXXIII; I. Ševčenko, *The Early Period of the Sinai Monastery in the light of its inscriptions*, *Dumbarton Oaks Papers* 20, 1966, σ. 255-264; Feissel, «Les édifices de Justinien», ἀνωτ. σημ. 2, n°s 67-69bis, σ. 100-101.